

- PAIS DEZSŐ 1953. A magyar irodalmi nyelv. Az MTA I. Osztályának Közleményei 4: 425–66 (és MNyTK. 83: 125–66).
- PAIS DEZSŐ szerk. 1955. Nyelvünk a reformkorban (Tanulmánygyűjtemény). Akadémiai Kiadó, Bp.
- PAIS DEZSŐ 1958. A Horváth Jánossal társalkodó Pais Dezső, avagy tükörcserepek egy ötvennégy esztendőes együttlét emlékeiből. In: NAGY J. BÉLA – KOVALOVSKY MIKLÓS – BÓKA LÁSZLÓ – PAIS DEZSŐ, Horváth Jánosról. Méltatások – emlékezések. MNyTK. 99: 23–9.
- PAIS DEZSŐ szerk. 1960. Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. NytudÉrt. 25.
- PUSZTAI FERENC 1978. A magyar irodalom és a magyar irodalmi nyelv fejlődéstörténete. Magyar Nyelv 74: 385–90.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TARNAI ANDOR 1981. Szóbeliség – latinság – írásbeliség. In: TARNAI ANDOR – CSETRI LAJOS, A magyar kritika évszázadai 1. Rendszerek a kezdetektől a romantikáig. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 11–26.
- TARNAI ANDOR 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp.

Loránd Benkő's studies of Standard Literary Hungarian

During his scholarly career, Loránd Benkő discussed the variety of Hungarian known today as the *written standard* many times, and in a variety of contexts. Of his favourite areas of research, historical dialectology and the theoretical study of orthography may have been the bases of that activity. In Hungarian linguistics, a novel area of study, that of the history of (what was then called) the *literary language* began to take shape in the 1950s, primarily in the wake of Dezső Pais' pioneering efforts. It was Loránd Benkő who set up the terminology of that area of study, and wrote a famous monograph (1960) on the Hungarian literacy and literary language of the age of enlightenment. In his later work, he raised issues associated with the notion of literary Hungarian with respect to the earliest written documents of this language. In the 1980s, he played an initiating role in the reformation of that area of study both in attitude and in terminology.

Keywords: written standard, Standard Literary Hungarian, Colloquial Hungarian, linguistic uniformity, linguistic norm.

KOROMPAY KLÁRA

Benkő Loránd, az etimológus és szótárszerkesztő

1. A magyar nyelvtudománynak hagyományosan egyik legsikeresebb területe az etimológia. Ennek számos oka van: ezek között igen fontos az, hogy maga az „alapanyag”, vagyis a magyar szókincs – a magyar nép történelme és mű-

velődéstörténete miatt is – eredetbeli szerkezetét tekintve igen sokrétű. Éppen ezért a szófejtés (és az ezzel szorosan összefüggő szótörténet) művelése nemcsak a nyelvi anyag vonatkozásában vezetett lényeges tudományos eredményekre, hanem a történeti nyelvészettel szoros kapcsolatban álló történettudományban és néprajzban is hasznosíthatók az etimológia következtetései. Sőt, mivel a szófejtés egyik fontos ága az idegen eredetű szókészleti elemek feltárása, ez a magyar nyelv szűkebb vagy tágabb környezetében található nyelvek körében végzett hasonló tudományos tevékenység eredményeire is hat.

Benkő Loránd gazdag tudományos életművének is jelentős részét alkotják azok a különféle jellegű publikációk, amelyek a magyar szókészlet történetének kérdéseivel foglalkoznak. A tíz évvel ezelőtt vele készült beszélgetés során Kiss Jenőnek arra a kérdésére, hogy a nyelvtudományon belül mely területek állnak legközelebb hozzá, a következőket válaszolta:

„Minden, ami a magyar múltra vonatkozik (ebben benne van mindig a jelen is!), s ami a nyelvből a magyar művelődésre, történelemre vonatkozóan kideríthető. [...] Minden érdekel, ami a nyelv mögött van (így szoktam a magam számára megfogalmazni). Ebben természetesen a nyelv is benne van, hiszen a nyelvész csak a nyelvből indulhat ki. Ezt nem kell magyaráznom, közismert, illetőleg aki tudja, az tudja, hogy a nyelv a múltból sok-sok mindent megőriz, tartalmaz, s belőle mennyi a kikövetkeztetési lehetőség. [...] Vallom, hogy ez roppant értéke a nyelvnek. Kevésbé vonzódok a spekulatív nyelvészethez (egyesek „tisztá” nyelvészetnek mondják). Azért, mert a nyelvnek az embertől, a társadalomtól, a múlttól, a műveltség alakulásától való elvonatkoztatását, amelyekkel a nyelv szorosan összetartozik, valahogy nem tudom igazán magamévá tenni. Az én világom az, mit vall a nyelv a mögöttes területekről, a nyelvvel szoros kapcsolatban levő nyelven kívüli világról. [...] Fontosnak tartom az elméletet, de engem a név és a szó világa és vallomása foglalkoztat elsősorban. [...]. Ezért nekem legfőbb szenvedélyem a szótörténet és etimologizálás, valamint a történeti névtan” (KISS 2003: 427–8).

2. Ez a fajta érdeklődése végig nyomon követhető munkásságán. Nyomtatásban megjelent első cikkei is etimológiai kérdésekkel foglalkoznak. Az 1944-ben az Erdélyi Múzeumban közölt „Hágó és társai” című írásában azt vizsgálja, hogy mire is vonatkozik az említett földrajzi köznévből levő *hág* ige (BENKŐ 1944). A köznyelvben ’hegyen átvágó út’ jelentésű *hágó* szó nyilván az alapige ’mászik, hegynek megy’ jelentését tartalmazza, s az ilyen hegyi úton járó ember mozgását ábrázolhatja. Benkő Loránd azonban erdélyi, ezen belül szűkebben székelyföldi népi helynevek és okleveles adatok alapján azt is igazolja, hogy a *hágó* olyan földterületet (szántót, kaszálót, erdőt stb.) jelent, amely többé-kevésbé meredek hegyoldalon fekszik, vagyis „felhág” az oldalra: *Hágószőlő*, *Kurtahágó* stb. A somosdi *Felhágóerdő* név a szerző szerint „magától értetődően magyarázza az erdő emelkedését és nem azét, aki esetleg benne jár”. Véleményének alátámasztására más, mozgást, haladást jelentő igékkel, mint pl. a *jár*, *megy* stb. alakult helyneveket is felsorol: *Bükkre járó földek*, *Berekremenő* stb. Ezen kívül például a Nyárad mentén a *hágó* ’út’ jelentésben egyáltalán nem is használatos. Mindezekből követke-

zik, hogy a *hágó* nem az emberre vonatkoztatott szemlélet eredménye, hanem az adott terület fekvésével függ össze.

Földrajzi köznevekkel foglalkozó írásai közül figyelmet érdemel az 1948-ban a Magyar Nyelvben megjelent rövid írás a 'kis völgy, mélyedés' jelentésű székely köznévről, a *lok*-ról (BENKŐ 1948). Ez a köznyelvi *lanka* szóval együtt azonos szláv etimonra megy vissza. Ám míg a nazális mássalhangzót tartalmazó szó feltehetőleg még a 10. század vége előtt került a magyarba, addig a nazális nélküli *lok* átvétele a 11–12. századra tehető. Ebből a nyelvtörténeti tényből arra következtet Benkő Loránd, hogy az Udvarhelyszék és Csíkszék területére a 13. század elején beköltöző székelység már korábbi szálláshelyén is ismerhette ezt a szót, s ezzel településtörténeti kérdésekre is választ lehet adni.

A földrajzi vonatkozású közszavak szótörténeti és etimológiai vizsgálata mellett természetesen számos más közszó eredetével, a magyar nyelvben való alakulásával is foglalkozott Benkő tanár úr. Ilyen jellegű vizsgálatai különösen két területen értek el fontos eredményeket: egyrészt a belső keletkezésű, különösen az onomatopoeitikus szavak terén, másrészt az olasz eredetű jövevényszavak körében.

A Magyar Nyelv lapjain 1954-ben jelent meg az „Egy hangfestő igecsoport” című terjedelmes, húsz nyomtatott lapot kitevő tanulmánya (BENKŐ 1954). Ebben az *ájul*, *áhit*, *ásít* és *ámul* kiterjedt szócsaládjával foglalkozik. A konkrét szótörténeti és etimológiai fejtegetések előtt az ilyen típusú szavak vizsgálatára vonatkozó fontos tudománytörténeti, elméleti és módszertani megjegyzéseket bocsát előre – ezek azóta is mérvadók az onomatopoeitikus szavak magyarázatában. Benkő Loránd megállapítja, hogy a CZUCZOR–FOGARASI-féle szótárnak a hangutánzó „gyökökre” épülő, általában naiv, de gyakran a helyes származtatásra ráhibázó magyarázatainak ellensúlyozására a 19. és 20. század fordulóján a magyar etimológiai irodalomban háttérbe szorult a szóteremtéssel keletkezett szavak kutatása. Ekkor a nyelvészek szívesebben foglalkoztak a finnugor vagy idegen nyelvi összefüggésekkel. Ezt a helyzetet Benkő Loránd a következőképpen magyarázza: „A finnugor vagy az idegen nyelvi anyag ismeretében, a szabályos hangtani megfelelések, a szokásos jelentéstani változások tekintetbe vételével a művelődéstörténeti, szóföldrajzi és egyéb kritériumok fölhasználásával viszonylag biztosan lehet megtámogatni egy-egy ősi szavunk vagy jövevényszavunk etimológiáját”. A hangutánzó szavak magyarázata is még viszonylag egyszerű, hiszen a hangalak és a jelentés viszonya eléggé közvetlen, így az etimológia szokásos bizonyító anyagai nélkül is általában világos lehet a magyarázat. Ezzel szemben a hangfestő szavakban a hangalak és a jelentés között az esetek többségében a laikus szemlélő számára nem nyilvánvaló az ezek közötti összefüggés. A szófejtést nehezíti az is, hogy a hangfestő szavak esetében igen gyakori az alaki és jelentésbeli keveredés, aminek fejlődési irányait (a sokszor hiányzó adatok miatt) sokszor lehetetlen kibogozni. Az ide tartozó szavak (pl. a GOMBOCZ egyik cikke alapján idézett nyelvjárási szósor tagjai: *babrál* : *babirkál* : *buborkál* : *babrász* : *babernyál* : *bafrál* : *papirkál* : *bibirkál* : *bibirtél* : *bibarász*) „voltaképpen nem egymás alakváltozatai, hanem jórészt külön szók, melyek eredetükben nem függenek közvetlenül össze egymással, nem egymásután következő, egymásból fejlődött alakok, hanem nagy

részüket csak mi kapcsoljuk össze”. Ezt követően foglalkozik az *ájul*, *áhít*, *ásít* és *ámul* szavakkal és ezek családjával. Nyomatékos hangsúlyt kap a nyelvtörténeti és nyelvjárási adatolás, a szavak morfológiai szerkezetének egymáshoz való viszonya, a jelentés-elágazások szemantikai megalapozottsága, az egyes jelentések konkrét szemléleti alapja és hasonlók. Fontos megjegyezni, hogy ezeknek a szavaknak a tárgyalásakor Benkő Loránd gyakran idézőjelbe tett „tövekről” beszél: ez mintegy előképe annak a terminusnak, amelyet később „fiktív tő”-nek nevez, s amely az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen” etimológiáiban kap fontos szerepet.

A belső keletkezésű szavak vizsgálatának speciális problémáival, ezek mód-szerbeli vonatkozásaival, az alakok és jelentések szövevényességének megoldásaival találkozunk például a következő szavak, illetve szócsaládjuk etimológiáinak esetében is: *borzas*, *konty*, *pipacs*, *piros*, *pulyka*, *reszel* stb.

3. Mint említettem, Benkő Loránd etimológiai munkásságának másik jelentős területe az olasz eredetű magyar szavak vizsgálata. Ez érthető is, hiszen a magyar és történelem mellett harmadik szakként az olaszt tanulta a kolozsvári egyetemen. Az olasz kultúra és nyelv iránti vonzódása élete végéig megmaradt. A már említett, Kiss Jenővel folytatott beszélgetés során a következőket mondta ezzel kapcsolatban: „Az olasz jövevényszavak monografikus feldolgozása például legalább ezer oldalt igényelne, elsősorban éppen a művelődéstörténeti vonatkozások miatt. Ha volna két életem, meg is csinálnám. Így azonban nem megy.” (KISS 2003: 429).

A reálishan pesszimista megnyilatkozásból azt érthetnénk, hogy ezen a téren kevés az, amit Benkő Loránd elért. A valóság azonban ennek éppen az ellenkezője! Az első cikk, amelyben olasz vonatkozásokat tisztáz, a „Naspolya ~ lasponya” című írása (BENKŐ 1952). A szót ugyan vándorszónak minősíti mind a TESz., mind az EWUng., de a magyarba közvetítő egyik nyelv az olasz lehetett. Ebben a kérdéskörben egyik korai cikke a *bokály* szó olasz eredetét bizonyítja (BENKŐ 1956). Tüzetesen megvizsgálja a számba jöhető olasz nyelvjárási változatokat, az olasz szó európai elterjedtségét, majd a magyarban adatolható alakváltozatokat és jelentéseket. Ezek alapján, valamint művelődéstörténeti kritériumokat is figyelembe véve (elsősorban a díszes, mázas cserépedények közép- és észak-olasz eredetére alapozva) cáfolja a szónak a németből való magyarozatát.

Művelődéstörténeti szempontból is igen fontos témát dolgoz fel az „Adalékok a népi mulattatás terminológiájához” című 15 lapos írás (BENKŐ 1969). Az olaszoknak ezen a téren már az Árpád-kor óta jelentős volt a szerepük, s ennek köszönhető az ebben a cikkben is tárgyalt *tréfa*, *csúf* (eredeti jelentése ’mulattató’) és *móka* átvétele. Ez az írás is kiváló példája a körültekintő etimologizálásnak: a hangalaki és jelentésbeli adatok tüzetes megvizsgálása mindkét nyelvben, a nyelven kívüli (elsősorban művelődéstörténeti) tényezők messzemenő figyelembevételével, valamint korábbi magyarozatok megokolt cáfolata. Ez különösen a *móka* szóra érvényes, amelyet a korábbi szakirodalom a *mókus* szóval függesztett össze. Ez utóbbival kapcsolatban igen fontos etimológiai elvet is rögzít: egy-egy szó magyarozatában elsősorban az adott nyelv belső összefüggéseiből kell kiindulni. Ha

ez minden tekintetben megalapozott etimológiát eredményez, nem kell az idegen nyelvből való átvétel magyarázatát erőltetni. Ha azonban a belső eredeztetés csak bizonytalanságokat eredményez, bátran körül kell nézni a reálisan számba vehető idegen nyelvek között. Ez a helyzet a *móka* esetében is: sem alaki, sem jelentéstani érvek nem támogatják a *mókus* szó tövével való egyeztetést, viszont az olaszból való származtatás minden tekintetben lehetséges, „csak ehhez a korábbiaknál szélesebb körű bizonyítás szükséges” – írja Benkő tanár úr. Ehhez hasonló módon nyilatkozik a *pojáca* szó eredetével kapcsolatban is egy másik cikkében. Ott a következőket olvashatjuk: „A kérdés megoldatlanságát [ti. hogy olasz vagy német eredetű-e a szó] itt is lényegében az a három tényező okozta, amely jövevényszavaink nem kielégítő magyarázatainál általában föl szokott merülni: a) az átadóként számításba vett nyelvek vonatkozó adatainak hiányos ismerete; b) a régi magyar adatok számításán kívül hagyása [...]; c) a magyarnak a környező nyelvektől elszigetelt szemlélete” (BENKŐ 1971: 73).

Az említett szempontok érvényesítésével nagyszerű tanulmányokban bizonyítja számos régi kelmenév (pl. *bergám*, *cinadoff*, *istamét*, *kamuka*, *mazolán*, *sája* stb.), a korábban a franciából magyarázott *lakat* és *mester*, a régebben a *bagoly* szóval összefüggesztett *bagó*, a *makrapipa* összetétel előtagjaként álló *makra* és más szavunk olasz eredetét. Ha valóban lett volna több ideje az olasz kapcsolatokkal foglalkozni, minden bizonnyal még több szavunk kerülhetett volna az olasz eredetű elemek csoportjába.

4. Miként már említettem, a szótörténeti és etimológiai kutatások mindig is fontos helyet foglaltak el a magyar nyelvtudományban. Ennek ellenére a 20. század közepéig nem készült el egy olyan szintetizáló, egyben kritikai jellegű kézikönyv, amely más nyelvekhez hasonlóan tartalmazta volna a magyar szókészlet eredetére vonatkozó legfrissebb tudományos eredményeket. Kiválóságuk ellenére ezt sem az EtSz., sem a SzófSz. nem teljesíti – ez mindenképpen lemaradás volt más nyelvekkel szemben. A helyzet orvoslására az 1950-es és 60-as évek fordulóján a magyar nyelvtudomány nagy tervmunkái közé felvették egy új magyar etimológiai szótár összeállítását. Az etimológiai és szótörténeti kutatások terén elért eredményei és tudományszervező munkája alapján érthető, hogy Benkő Loránd 1960-ban az MTA Nyelvtudományi Intézetében félállású osztályvezetőként azt a megbízást kapta, hogy szervezzen meg egy munkaközösséget, amely elkészíti az első teljes magyar etimológiai szótárt. Egyetemi tanszékének, akkori nevén az ELTE I. számú Magyar Nyelvtudományi Tanszékének és a Nyelvtudományi Intézetnek a munkatársaiból létrehozott egy olyan közösséget, amely végül is megalkotta „A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára”-nak három vaskos kötetét.

A szótár előkészítő munkálatai nagyjából egy évig tartottak. Ezek eredményeiről 1962. május 29-én munkaértekezleten számoltak be szakemberek szélesebb köre előtt. Az előterjesztés Benkő Loránd nevéhez fűződik: ez a terjedelmes szöveg 1962 őszén a Magyar Nyelvben jelent meg (ehhez kapcsolódóan PAPP LÁSZLÓ összeállításában a szerkesztési szabályzat is, később pedig próbaszócikkek is napvilágot láttak).

A cikk alapos áttekintést ad a magyar etimológiai irodalom addigi szótári vagy szótárszerű műveiről, s ezek értékeinek elismerése mellett megállapítja, hogy egyikük sem felel meg a korszerű etimológiai szótár elvárásainak. Jól megalapozott érveket sorol fel azok ellen az elképzelések ellen is, amelyek szerint GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS torzóban maradt „Magyar etimológiai szótár”-t kellene részben átdolgozni, majd a hiányzó részekkel kiegészíteni, vagy BÁRCZI GÉZA „Szófejtő szótár”-át kellene alaposan kibővítve újra kiadni. Külföldi példákra is hivatkozva a legcélravezetőbbnek a tervezett munkálat teljesen új alapon, önálló vállalkozásként történő elvégzését javasolja. Így egységes elvek alapján mind formai, mind tartalmi szempontból koherens művet lehet megalkotni. A cél az volt, hogy a szótár „összefoglaló képet adjon a magyar szókészlet fontos elemeinek származásáról és fejlődéséről, mégpedig olyan formában, amely a bel- és külföldi szakmai igényeknek magasfokú kielégítésén túlmenően a nyelvészetileg nem képzett, de művelt olvasó számára is közérthető legyen” (BENKŐ 1962: 272).

Bár az EtSz. és a SzófSz. bizonyos tekintetben kiindulópontul szolgáltak, a szótári munka minden részét az alapoktól kellett kezdeni. Ez legelső sorban is a címszóállomány összeállításának egyáltalán nem könnyű feladatát jelentette: a végül is nyomtatásban megjelent 14 722 fő- és alcímszó kiválogatásában a szinkrón gyakoriságon túl figyelembe kellett venni nyelv- és művelődéstörténeti, valamint dialektológiai tényezőket is, mérlegelni kellett, hogy a nemzetközi szavak közül melyek honosodtak meg már annyira, hogy helyet kapjanak a szótárban és hasonlók. Nem kevésbé fontos volt a szótörténeti anyag forrásainak kijelölése, a gyűjtési szempontok meghatározása, és ugyanígy az etimológiai irodalom kicédulázása és bibliográfiájának összeállítása. Egy szótárnál igen fontos az egyes szócikkek formai felépítésének logikus és egységes volta: ezt is ki kellett dolgozni, és a szótár szerkesztése közben ezt a sémát kellett szigorúan követni. Mindezeket a feladatokat egy ember nyilvánvalóan nem tudta végrehajtani: Benkő tanár úrnak is olyan munkatársai voltak a szótár szerkesztésében, mint Kiss Lajos, Kubínyi László és Papp László, a lektorok között pedig mások mellett Czeglédy Károly, Hadrovics László, Imre Samu és Kniezsa István is fontos szerepet kapott. És természetesen a szócikkírók és a különféle előkészítő és ellenőrző munkát végző munkatársak is tudásuk javát adták. Az összességében mintegy ötven főből álló munkaközösség munkájának megszervezése és irányítása mellett a főszerkesztői tudományos munka is Benkő Lorándra hárult, aki óriási munkabírással végezte feladatát. Nemcsak neki, de neki különösen köszönhető az a tény, hogy 1967 és 1976 között mintegy 3500 lapon megjelent egy olyan korszakos mű, amely nemzetközi tekintetben is a legjobbak közé tartozott (és tartozik még ma is). A TESz. több mint egy évszázad magyar etimológiai irodalmának és szótörténeti adatainak kritikai szintézise, a benne foglalt eredmények a nyelvtudomány mellett számos esetben hivatkozási alapul szolgáltak az érintkező tudományokban is, például a néprajz, történettudomány, irodalomtudomány és művelődéstörténet számára.

5. A TESz. általában méltató ismertetéseiben egy kíváncsi viszonylag gyakran megfogalmazódott. Nevezetesen az, hogy e művet, illetve rövidített vál-

tozatát idegen nyelven is közzé kellene tenni, hogy a magyarul nem olvasó külföldi szakemberek is teljes mélységükben megismerhessék a benne foglalt tudományos eredményeket.

Az 1970-es évek második felében Benkő Loránd Papp Lászlóval együtt dolgozta ennek a szótárnak a tervezetét, melyet mutatóanyag-szócikkek kíséretében a Magyar Nyelv 75. számában tettek közzé (BENKŐ–PAPP 1979). A szótárt (melyet akkor „Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache” címen emlegettek) önálló szótörténeti-etimológiai összefoglalásnak tervezték, mely a TESz.-től függetlenül is használható. Az „elő” szótárhoz képest módosult a címszóállomány, és a szócikkek kidolgozásában figyelembe vették az újabb, szerencsére bő szótörténeti és etimológiai irodalmat. Az alakváltozatokat jól kiérlelt szempontok alapján lényegesen megritkították, az etimológiai kifejtő részt pedig erősen tömörítették.

A tervezetet a szakmai közönség kedvezően fogadta, de a szótár végül is nem teljesen ebben a formában valósult meg. Először is kiderült, hogy két embernek ez túl nagy feladat (ráadásul Papp László hamarosan nyugdíjba is vonult), ezért a TESz. néhány volt munkatársa mellé új embereket állítva létre kellett hozni egy munkaközösséget, amely elkészíti a kezdetben egykötetesre, mintegy 100-120 ív terjedelműre tervezett szótárt. Mivel időközben a koncepciót érintő új szempontok is felmerültek, a munkálatokat némileg át kellett tervezni, s a tényleges lexicográfiai munka az 1980-as évek második felében kezdődött.

Az új szótár, az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen” (EWUng.) kétségtelenül és természetesen módon számos ponton támaszkodik elődjére, a TESz.-re, de attól több lényeges vonatkozásban el is tér. Így például más a címszóállomány (mind a kihagyott, mind az újonnan fölvetett lexémákat tekintve), a külföldi szakemberek számára kevésbé fontos szótörténeti adatok száma kevesebb, és állományuk némileg más, az etimológiai főkategóriák világosabban határolódnak el egymástól, és igyekszik korrigálni a TESz. következetlenségeit, különféle hibáit is.

A tartalmi újdonságok mellett új formai megoldások is szükségessé váltak ahhoz, hogy a tervezett (és engedélyezett) terjedelem tartható legyen. Ennek legmarkánsabb jelei a szótárban használt rendkívül sok rövidítés, valamint a szócikkek végéről elhagyott (és egy külön mutatóban közzétett) utalások. Az EWUng. mintegy tizennégyezer fő- és alcímszavát magyarázó etimológiai ismeretanyag végül is két kötetben, 1680 lapon 1993 és 1995 között jelent meg. Benkő Loránd ezt a munkát is olyan főszerkesztőként irányította, aki ténylegesen is részt vett az egyes szócikkek kialakításában. Az 1980-as évek második felétől magam is tagja voltam az EWUng. munkaközösségének, így tanúja lehettem annak, miként érlelődött ki a szótár tartalmi és formai koncepciója, hogyan alakultak ki a jól bevált korábbi megoldások mellett az újdonságok. A TESz. nagyszerűségét és fontosságát mindig hangsúlyozva Benkő tanár úr többször is mondta, hogy a TESz.-t azért kellett megírni, hogy létrejöhessen a magyarul nem olvasó szakmai közönségnek is szóló EWUng. Számos esetben tanúja és részese lehettem az egyes szócikkírókkal folytatott szakmai megbeszéléseinek, barátságos vagy szelíden hevesebb vitáinak: egy életre szóló tanulsággal szolgált számomra mindegyik. Az egyik legfontosabb kérdés, amit igen gyakran hallhattunk tőle: Mit mondanak az

adatok? Mert a megalapozott etimológiához nemcsak jó ötletek kellene, hanem az azokat alátámasztó „földhözragadt” adatok is.

Ezt a véleményét jó tanácsnak is szánta akkor, amikor néhány évvel ezelőtt többször is arról beszélgettünk, hogy az EWUng.-ra alapozva egy új magyar etimológiai szótárt kellene szerkeszteni. A nemzetközi tudós közösség által is elismert kétségtelen értékei ellenére ez a szótár a hazai tudományos körökben (beleértve még a nyelvtudományt is!) és különösen az etimológiai és szótörténeti kérdések iránt érdeklődő művelt közönség soraiban mégsem vált olyan mértékben közzismertté, mint elődje, a TESz. Ebben szerepet játszhat részben bizonyos nyelvismereti hiány, részben az EWUng. túlzott tömörsége.

2011 márciusában a Nyelvtudományi Intézetben elkezdődött ennek az EWUng. utáni új magyar nyelvű etimológiai szótárnak az összeállítása – reméljük, hogy terveinkkel Benkő tanár úr is egyetértene, és még inkább reméljük, hogy a kész szótárt is szívesen venné a kezébe.

Kulcsszók: etimológia, etimológiai szótár, hangutánzó és hangfestő szavak, művelődéstörténet, olasz jövevényszavak.

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1944. *Hágó* és társai. Erdélyi Múzeum 49: 476–7.
- BENKŐ LORÁND 1948. Lok. Magyar Nyelv 44: 52–3.
- BENKŐ LORÁND 1952. *Nasplya* ~ *lasponya*. Magyar Nyelv 48: 203–4.
- BENKŐ LORÁND 1954. Egy hangfestő igecsoport. Magyar Nyelv 50: 254–74.
- BENKŐ LORÁND 1956. *Bokály*. Egy európai vándorszó magyar vonatkozásai. Magyar Nyelv 52: 450–6.
- BENKŐ LORÁND 1962. Az új magyar etimológiai szótár. Magyar Nyelv 58: 261–94.
- BENKŐ LORÁND 1969. Adalékok a népi mulattatás terminológiájához. Filológiai Közlöny 14: 480–95.
- BENKŐ LORÁND 1971. A *pojáca* idegen nyelvi előzményeihez. Magyar Nyelv 67: 73–6.
- BENKŐ LORÁND – PAPP LÁSZLÓ 1979. Az „*Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache*” tervezete és mutatványa. Magyar Nyelv 75: 142–7.
- KISS JENŐ 2003. Beszélgetés Benkő Loránddal. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiából.* 1–3. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Bp., 3: 421–47.

Loránd Benkő's work in etymology and dictionary making

A major part of Loránd Benkő's rich scholarly oeuvre is made up by a set of varied publications discussing issues in the history of the Hungarian word stock. His first writings concerned etymological problems of geographical common nouns. Later, he devoted several articles to word historical and etymological problems of onomatopoeic words. Another important area of his work in etymology was the study of Hungarian words borrowed from Italian. On the basis of his results and organising activities in the area of etymological and word historical research, Loránd Benkő

assumed an important role in the organisation and supervision of the compilation of two major etymological dictionaries: *Historical-Etymological Dictionary of Hungarian* (in Hungarian, 1–3, 1967–1976) and *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (1–2, 1993–1996).

Keywords: etymology, etymological dictionary, onomatopoeic vocabulary, cultural history, Italian loanwords.

GERSTNER KÁROLY

Benkő Loránd történeti szemantikai munkásságáról

1. Egy kutató munkásságának a feldolgozása és értékelése nem egyetlen művelet, nem egyetlen körülhatárolható feladat. Sokkal inkább olyan hosszú folyamat, amely a kutatónak a tudományos diszkurzusban való részvételével folyamatosan, teljesítményének befogadástörténetével zajlik, majd az életmű lezárultával más minőségben folytatódik (vagy lényegi lezárultával, mert kéziratok később is előkerülhetnek). A teljes életműre való rálátás, a kutatói teljesítmény fő jellemzőinek és tényezőinek körvonalazódása a jelentős művek megjelenésének és hatásának ismeretében folyamatosan történik és megtörténik.

Benkő Loránd tudományos életműve több jellegzetes és fontos jellemzővel írható le. E jellemzők közül csupán az előadásom szempontjából lényegeseket említem: a) a hagyományos filológiai műveltség és pontosság, fegyelem, amely elméleti kerettel párosul; b) a szintézis készítése, az egyszeri adat és a rendszer állandó, következetes összekapcsolása; c) a teljes nyelvi rendszerben szerkezet és funkció együttes szemlélete.

Az alábbiakban Benkő Loránd kutatásainak jelentéstörténeti összetevőit mutatom be. Benkő Loránd nem volt szemantikus: nem írt szemantikát vagy történeti szemantikát. Munkássága azonban tartalmaz ilyet. Az életműből kirajzolódik egy rejtett, illetve különböző helyeken részeiben kidolgozott történeti jelentés. Ennek a virtuális műnek több megnyilvánulási formája és tartománya van. Az egyik ilyen tartomány „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”, a másik tartomány tanulmányainak sora, a harmadik tartomány pedig elméleti műve, főképp „A történeti nyelvtudomány alapjai” című könyve, amely igen bővelkedik jelentéstörténeti részekben.

Az áttekintés a fentieknek megfelelően nem elsősorban filológiai leltár vagy statisztikai és tudománytörténeti számbavétel. Arra teszek kísérletet, hogy Benkő Loránd rejtett jelentéstörténetének három jellegzetes összetevőjét bemutassam a jelenkori szemantika, elsősorban a kognitív szemantika diszkurzusában. Arra összpontosítok, hogy a történeti szemantika ’jelentéstörténet’ és ’jelentésváltozás’ fogalma miképp alakult Benkő Loránd felfogásában és az miképp előlegez meg, miképp alapoz meg későbbi kutatásokat.

2. A tudománytörténeti leírás éppúgy nem lehet nézőpont nélküli, mint a tárgytudományos leírás. A Benkő-féle történeti szemantikát a többféle ma művelt szemantikaelméleti keret közül a kognitív szemantika elvei szerint mutatom